

AIDA SMAILBEGOVIĆ
(Sarajevo)

ILUMINACIJE U ARABIČKIM RUKOPISIMA RUKOPISNE ZBIRKE ORIJENTALNOG INSTITUTA UNIVERZITETA U SARAJEVU¹

Sažetak

Nekoć jedan od važnijih repozitorija s pet hiljada dvjesto šezdeset tri kodeksa (*codices manuscripti*), rukopisna zbirka Orijentalnog instituta sadržavala je mnoge arabičke rukopise² vrijedne po njihovu sadržaju, umjetničkoj obradi, vremenu nastanka i provenijenciji. Danas je to brojčano jedna od skromnijih zbiraka u kojoj je sadržana nekolicina rukopisa stare zbirke, te otkupljenih ili pak darovanih rukopisa. Iluminacije i malobrojne minijature rukopisa u bosanskohercegovačkim zbirkama nisu *terra incognita*, ali su razmjerno malo istražene i predstavljene. O arabičkim se rukopisima najčešće pisalo s motrišta kulturne povijesti, dok je ponajviše kaligrafija proučavana s povijesnoumjetničkoga aspekta. Ovaj članak fokusiran je na iluminirane kodekse, dijelom sačuvane, dijelom izgubljene baštine, na djela koja svjedoče o umjetnosti rukopisne knjige na području Bosne pod vlašću Osmanlija. Od 1463. godine naovamo te su knjige rabljene u Bosni, pri čemu su neke u njoj tokom stoljeća nastajale, dok su druge pribavljene s različitih područja islamske vlasti. Bogatstvo opremljenosti rukopisa ovisilo je o naručiteljima, o svrsi kojoj su bili namijenjeni, ali i o različitim vidljivim i nevidljivim povijesnim okolnostima koje su utjecale na njihovu sudbinu.

Ključne riječi: Orijentalni institut, rukopisna zbirka, arabički rukopisi, iluminacije

¹ Za savjete i pomoć u pisanju ovog rada zahvalnost dugujem mom mentoru na doktorskom studiju, prof. dr. sc. Milanu Pelcu, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.

² Sintagmu arabički rukopisi koristim ovdje prema kovanici Muhameda Ždralovića. Podrobnije o tome vidi u Ždralovićevu djelu: *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 87.

UVODNE NAPOMENE

U islamskoj tradiciji rukopisne knjige i njezina uresa, pod pojmom iluminacija (*taḏhīb*) najčešće se podrazumijeva svaki ornament izveden u zlatu ili rjeđe srebru, a koji ne sadrži figurativnost i figuraciju.³ Nerijetko su pod tim pojmom objedinjeni i svi drugi likovni elementi koji čine dekoraciju, izvedeni različitim bojama s ili bez upotrebe zlata i srebra. Arapski i perzijski termini kojima se označava oslikavanje rukopisa, ali i svaki ures u njemu, su *šūra* i *naqš*.⁴ Kroz dugu povijest orijentalno-islamske civilizacije iluminirane su stranice rukopisa i profanog i sakralnog sadržaja, iako ne u jednaku omjeru. Kako po brojnosti tako i bogatstvu iluminacije prevladavaju oni potonji. Tome svjedoče i rukopisni primjerci iz zbirke Orijentalnog instituta. Najčešće iluminirana knjiga ponajprije je *mushaf* i njegovi fragmenti, a slijedeći model Kur'ana, potom i različiti molitvenici, zbirke poezije, kronike i enciklopedije. Pritom valja uzeti u obzir činjenicu da je u bosanskohercegovačkim zbirkama rukopisa malen broj onih koji sadrže minijature. Razlog tome može se tražiti u višekratnim stradanjima i gubicima građe, u maloj vjerojatnosti postojanja iluminatorske radionice, ili naprosto u ukusu ovdašnjih uglednika i pojedinaca.

Gazi Husrev-begova biblioteka najvažnija je rukopisna zbirka u Bosni i Hercegovini koja četrinsto osamdeset dvije godine od osnutka broji preko deset hiljada kodeksa, raznovrsnih po svome podrijetlu, starosti, vrijednosti, sadržaju te likovnim obilježjima. Među njima se, kako svojom brojnošću tako i značajem, ponajprije ističu rukopisni primjerci *mushafa*, a iluminiranim rukopisima sakralne sadržine pridružuju se i molitvenici. Umjetničkim obilježjima izdvajaju se i zbornici poezije, poglavito klasika perzijske poezije, zastupljenih u zbirci prijepisima njihovih *divana*. Na kraju, uz divane, među iluminiranim svjetovnim rukopisima mogu se izdvojiti i rukopisi enciklopedijskih djela. Slično je i s rukopisnom zbirkom Orijentalnog instituta; među svjetovnim

³ Usp. Muhammad Isa Waley, "Illumination and its function in Islamic manuscripts", u: *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, François Déroche i Francis Richard (ur.), Bibliothèque nationale de France, Paris, 1997, 87-112. U islamskoj se umjetnosti ovim terminom iluminacija odvađa od minijature, dakle, od ljudskih i životinjskih prikaza. Vidi i natuknicu "Illumination" u: *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, Jonathan M. Bloom i Sheila S. Blair (ur.), sv. I, Oxford University Press, Oxford, 2009, 185.

⁴ Usp. Priscilla P. Soucek, "Taswir", u: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. X, Brill, Leiden, 2000, 361.

iluminiranim djelima sada se čuva jedan *Būstān*, pjesničko djelo koje je na perzijskom jeziku spjevao Šayh Sa‘dī Šīrāzī.

Zbog bogatstva rukopisa i njihova značaja valja dalje izdvojiti rukopisnu zbirku Bošnjačkog instituta, te zbirku Historijskog arhiva u Sarajevu. Po brojnosti i značaju rukopisa zbirka Bošnjačkog instituta druga je te vrste u Bosni i Hercegovini.⁵

ASTROLOŠKI RUKOPIS: IZGUBLJENA, NEZABORAVLJENA BAŠTINA

Ovaj pregled započet ću upravo s jednim od uništenih iluminiranih rukopisa, nekoć pohranjenom u rukopisnom fondu Orijentalnog instituta. Radi se zapravo o fragmentu (*disjecta membra*) astrološkog djela danas poznatog i u cijelosti reproduciranog u radu Stefana Carbonija objavljenog u znanstvenom časopisu *Islamic Art* iz 1987.⁶ Kvalitetne reprodukcije minijatura sarajevskog fragmenta u boji objavljene su 1958. godine u godišnjaku Orijentalnog instituta *Prilozi za orijentalnu filologiju* u radu Zagorke Janc.⁷ Iako se Janc bavila pitanjima povijesno-umjetničkog karaktera i opisom minijatura, ovome djelu, kao jednom od najraskošnijih primjeraka iz stare zbirke rukopisa, valja i ovdje barem ukratko posvetiti dužnu pažnju.

Kao (pseudo)znanost i vještina koja se bavi proricanjem sudbine na koju u danome trenutku utječe položaj zvijezda i planeta, astrologija je bila jako raširena u islamskome svijetu. Kako navodi Sergei Tourkin:

⁵ Podatak donosim temeljem uvida u dosad obrađene i objavljene kataloge rukopisnih zbirki.

⁶ U pokušaju da rekonstruira red raspršenih fragmenata, Carboni je objavio trideset osam reprodukcija, objedinivši tako sarajevski fragment s onim iz Keir kolekcije. Carboni je objavio crno-bijele reprodukcije, manjih dimenzija. Usp. Stefano Carboni, "Two Fragments of a Jalayirid Astrological Treatise in the Keir Collection and in the Oriental Institute in Sarajevo", *Islamic Art*, II, Bruschettoni Foundation for Islamic and Asian Art / The Islamic Art Foundation, Genova / New York, 1987, 179-186.

⁷ Zagorka Janc, "Minijature u islamskom astrološkom spisu Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI-VII/1956-57, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1958, 139. Tu su objavljene tri od ukupno devet minijatura, koliko ih je fragment sarajevskoga rukopisa sadržavao. U sklopu poglavlja "Minijatura u islamskim rukopisima" objavljenog u ediciji *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Minijatura*, Janc je objavila i četvrtu reprodukciju u boji.

“Astrologija je zapravo bila dio svjetonazora i prodrila je u područja kao što su književnost i dekorativne umjetnosti”.⁸ Potonje je posve jasno vidljivo u nizu astroloških rukopisa urešenih minijaturama, od kojih je veliki broj nastao po osnutku opservatorija pod Timuridima, ali i na brojnim drugim umjetničkim predmetima, kako drži i Tourkin, nastalih na dvorskim radionicama islamskih vladara – pokrovitelja znanosti i umjetnosti.

Termin koji se u islamskom svijetu rabio da opiše astrologiju kao znanost, zajedno s astronomijom, jeste *‘ilm al-nuğūm*. Među najznačajnijim autorima koji su ponajviše doprinijeli ovoj znanosti bio je Abū Ma‘šar Ğa‘far Balhī (lat. Albumasar),⁹ astrolog na dvoru Abasida u Bagdadu (floruit 9. stoljeće), čija su djela prevedena na latinski jezik. Upravo je fragment njegova djela *Kitāb al-mawālīd* (Knjiga rođenja) nekoć bio pohranjen u rukopisnom fundusu Orijentalnog instituta. O provenijenciji fragmenta astrološkog djela ne znamo mnogo. Na temelju stare signature može se zaključiti da je u Orijentalni institut došao 1952, dvije godine po osnutku. Drugi fragment istog rukopisa, od ukupno devetnaest folija, pohranjen je u *Dallas Museum of Art* i dio je bogate Keir kolekcije (*The Keir Collection of Islamic Art*).¹⁰ Nastanak ovog rukopisa vezuje se za vrijeme kratke vladavine mongolske dinastije Džalairida¹¹ koji na povijesnu scenu stupaju sredinom 14. stoljeća, u *tmurnom i besplodnom*¹² periodu između vladavine dvaju velikih carstava: Ilhanida i Timurida. Tijekom vladavine u Bagdadu i Tabrizu, za nepunih osam decenija,

⁸ Sergei Tourkin, “Astrology”, u: *Images of Islamic Science: Illustrated Manuscripts from the Iranian World*, Z. Vesel, S. Tourkin i Y. Porter (ur.), Institut Français de Recherches en Iran, Teheran, 2009, 138.

⁹ Ibidem, 137.

¹⁰ Kako navodi Carboni, o tome da se radi o dva fragmenta istoga djela prvi zaključuje Basil William Robinson, o čemu bilježi u katalogu *Islamic Painting and the Arts of the Book: The Keir Collection*. Vidi: S. Carboni, “Two Fragments of a Jalayirid Astrological Treatise”, 149.

¹¹ Usp. S. Carboni, “Two Fragments of a Jalayirid Astrological Treatise”, 149. Edmund de Unger o fragmentu rukopisa iz Dallasa piše 1970., te pretpostavlja da je rezultat preklapanja dvaju tradicija od kojih je svaka na njemu ostavila traga. Usp. Edmund de Unger, “A recently discovered Persian Manuscript from the 14th Century”, *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, 12, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1970, 214.

¹² Period nakon pada Ilhanidskog carstva i dolaska velikoga Timura Roemer naziva *tmurnim i besplodnim*. Usp. H. R. Roemer, “The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadārs”, u: *The Cambridge History of Iran*, sv. 6: The Timurid and Safavid Periods, Peter Jackson i Laurence Lockhart (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 3.

Džalairidi su ostavili snažan utjecaj na razvoj stila koji će u narednim periodima karakterizirati islamsku iluminiranu rukopisnu knjigu.¹³ Kad se u obzir uzme navedeno i pokuša se datirati astrološku *Knjigu rođenja* (Kitāb al-mawālīd) *terminus ante quem* je kasno 14. stoljeće, odnosno vrijeme djelovanja umjetničke radionice pod pokroviteljstvom Sultana Ahmeda¹⁴ kojega bi se moglo povezati i s narudžbom. No to pitanje ipak ostaje otvoreno. Kako zaključuje Patrick Wing, ova radionica u kojoj su izrađeni neki poznati rukopisi djelovala je sve do Timurova napada na Bagdad 803/1401. godine.¹⁵

Prema opisu fragmenata koje donose Janc i Carboni znamo da se radilo o knjizi unutrašnje veličine listova do 260 x 172 mm. I nakon rekonstrukcije fragmenata iz Sarajeva i Dallasa, kako drži Carboni, neki dijelovi još uvijek nedostaju, stoga nije moguće govoriti o ukupnom broju listova koje je imala. Na gornjoj margini velikoga broja listova kao živa glava sadržane su brojne glose, odnosno dijelovi iz nekog drugog astrološkog djela, ispisane nevještom rukom, što posve jasno svjedoči da je rukopis bio u uporabi. Osnovni tekst djela je na arapskom jeziku, pisan *nash* pismom, crnom tintom, na bijelom papiru. Naslovi poglavlja pisani su naizmjenično različitom tintom, kako slijedi u sarajevskom fragmentu: tamno i svijetlocrvena, zelena, svijetloplava. Zasad znamo da je knjiga sadržavala dvadeset dvije minijature rađene preko cijele stranice, uz tekst kao sastavni dio. Sarajevski fragment rukopisa bio je uvezan u tamnosmeđe kožne korice bez uresa, koje su zacijelo rađene naknadno.

U nastavku slijede reprodukcije danas sačuvanih i dostupnih minijatura, prema redoslijedu koji su nekoć imale, sa sadržajem i prijevodom tekstualnog dijela.¹⁶

¹³ Općenito je među istraživačima 14. stoljeće okarakterizirano kao formativno stoljeće perzijskoga slikarstva, što konstatuje i Patrick Wing, referirajući na istraživanja velikih imena u povijesti umjetnosti perzijskoga slikarstva. Usp. Patrick Wing, *The Jalayirids. Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016.

¹⁴ Usp. S. Carboni, "Two Fragments of a Jalayirid Astrological Treatise", 149. Janc je rukopis datirala u 15. stoljeće držeći da je "nastao pod uticajem mesopotamskih rukopisa arapskog Iraka iz perioda mongolske vlasti." Također pronalazi "i izvesne elemente budističke umjetnosti Indije." Usp. Z. Janc, "Minijature u islamskom astrološkom spisu", 142.

¹⁵ Usp. P. Wing, *The Jalayirids*, 19. Vidi također i peto poglavlje studije Sheile S. Blair, *Text and Image in Medieval Persian Art*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2019.

¹⁶ Radi se o znatno oštećenom tekstu koji je narušen prilikom restauracije rukopisa, stoga je ovo prijedlog sadržaja i prijevoda zbog mnogih nejasnih mjesta. Za pomoć pri čitanju i prijevodu arapskoga teksta zahvalna sam kolegi Ahmedu Zildžiću.

Dijete rođeno u znaku Jarca i Saturna

القول على المولود بالجدي و زحل من ثالث وجه من نظر الشمس
 Dijete rođeno u znaku Jarca i Saturna s trećeg¹⁷ lica s gledišta Sunca

Kružnice sa strane nisu označene ni po zodijaku ni po planetima, a prostor ispod minijature je također neispisan, premda ima iscrtane površine za tekst. U usporedbi s iluminiranim dijelovima koji prethode i/ili slijede, ova se predstava može tretirati kao nedovršena, premda se list nalazio u sredini rukopisa.

sl. 1. *Kitāb al-mawālīd*, Bagdad, period Džalairida, kasno 14. stoljeće, folio 14v, rukopis izgorio, reprodukcija prema Janc

¹⁷ Filološka strana riječi posve je jasna: radi se o arapskim rednim brojevima koji u ovom kontekstu imaju određeno terminološko značenje nejasno do kraja. Ovi redni brojevi mogli bi zapravo označavati raspon preklapanja dvaju planeta koje čini znak Zodijaka.

Opis djeteta rođenog u znaku Blizanaca u sazviježđu Merkura s drugog lica s gledišta Marsa

القول على المولود بالجوزا و عطار د من ثاني وجه من نظر المريخ
قال الحكيم المولود بهذه الوجه يلون تعلوه حمرة اللونه و ربما كان¹⁸ (...)
رقيق الشفتين حسن الجبهة لطيف (...)
ربما كان على صرته علامه و ربما يتعلم
الصنعتين او يتكلم بلغتين او يسما باسمين

مريخ	مريخ	مريخ	زهرة	زهرة	زهرة	زهرة	زهرة	مشتري	مشتري
									
نيره	نيره	نيره	باطله	باطله	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره

Mudrac [Hermes] je rekao da će dijete rođeno u ta dva astrološka znaka na licu imati boju kojom prevladava crvenilo.

Možda će biti (...), bit će tankih usana, lijepoga čela, prefinjena (...) ili će na licu imati biljeg ili će naučiti dvije vještine, ili će govoriti dva jezika ili će biti nazvan s dva imena.

Jupiter	Jupiter	Venera	Venera	Venera	Venera	Venera	Mars	Mars	Mars
									
blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	ništavno	ništavno	blještavo	blještavo	blještavo

¹⁸ Dijelove koje nije bilo moguće pročitati na osnovu dostupnih uzoraka rukopisa označavam kao mjesta ispuštanja.

Dijete rođeno u znaku Strijelca u sazviježđu Jupitera s drugoga lica s gledišta Mjeseca

القول على المولود بالقوس و المشتري من ثاني وجه من نظر القمر

									
؟	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	مظلمة	مظلمة

[قال] الحكيم هرمس صاحب هذا الوجه يكون اسمر اللون خفيف الروح صادق
 (؟)¹⁹ اللسان قليل الحشمة عذب الكلام سمح اللون درف النطق ذو عقل و ادب و
 (...) والله اعلم (...) عز و جل

									
ništavno	ništavno	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo

Mudrac Hermes kaže da dijete koje se rodi u ovom znaku imat će crnomanjasto lice, [bit će] lakog duha, istinoljubiva jezika, bit će manjkave veličanstvenosti, rječito, tena boje pšenice, pravilna izgovora i veoma pametno i učtivo (...) a Bog najbolje zna, Uzvišen je i Veličan.

¹⁹ Nejasna mjesta u tekstu izvornika i prijevodu označavam znakom upitnika.

sl. 3. *Kitāb al-mawālīd*, Bagdad, period Džalairida, kasno 14. stoljeće, folio 17v, rukopis izgorio, reprodukcija prema Janc

Dijete rođeno u znaku Blizanci u sazviježđu Saturna s drugog lica s gledišta Marsa

القول على المولود بالجمدي و زحل من ثاني وجه من نظر المريخ

مشترى	مشترى	مشترى	عطارد	عطارد	عطارد	عطارد	عطارد	عطارد	عطارد
									
نيره	نيره	نيره	مظلمة	مظلمة	مظلمة	مظلمة	مظلمة	مظلمة	مظلمة

[قال] الحكيم هرمس صاحب هذا الطابع يكون اسمر اللون طويل القامة في (...) مخالطة الناس و حديثهم لانه عظيم القدر في نفسه سهلا (...) المعاملة جيد (...)

Merkur	Merkur	Merkur	Merkur	Merkur	Merkur	Merkur	Jupiter	Jupiter	Jupiter
									
tmasto	tmasto	tmasto	tmasto	tmasto	tmasto	tmasto	blještavo	blještavo	blještavo

Mudrac Hermes kazuje, vlasnik ove prirode će biti crnomanjaste boje u licu, bit će izrazito stasit, bit će vješt u miješanju i razgovoru s ljudima jer će biti izuzetno cijenjen po sebi i bit će lagan (za druženje i ophođenje) u ophođenju s drugima (...)

sl. 4. *Kitāb al-mawālīd*, Bagdad, period Džalairida, kasno 14. stoljeće, folio 18v, rukopis izgorio, reprodukcija prema Janc

O djetetu koje se rodi u znaku Lava u sazviježđu Sunca s trećeg lica s gledišta Marsa

القول على المولود بالاسد و الشمس من ثالث /وجهه/ (من نظر المريخ)

مريخ	مريخ	مريخ	مريخ	مريخ	مريخ	عطارد	عطارد	عطارد	عطارد
									
نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	باطله

قال الحكيم هرمس المولود بهذا الوجه يكون (...) اللون الاسفر شجاع صاف النفس سمح الكف مبارك الناصية و على صدره خال و في رجله اليمنى اما خال او اثر حسن

(...) جميع الاشياء و (...) بيه سبحانه و تعالى

Merkur	Merkur	Merkur	Merkur	Mars	Mars	Mars	Mars	Mars	Mars
									
ništavno ²⁰	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo	blještavo

Mudrac Hermes kazuje da dijete koje se rodi u ovom znaku bit će crne boje tena, bit će odvažan, čiste duše, mekana dlana i blagoslovljena čuperka, na prsima će imati ben, a na desnoj nozi ili ben ili biljeg ljepote. (...) sve stvari (...) Slavljen je On i Uzvišen.

²⁰ Zanimljivo je primijetiti da autor koristi dvije različite riječi da označi naizgled identičnu stvar, a to je odsustvo svjetlosti: *muzlima* i *batila*. Nesporno je da je za to morao postojati neki određeni razlog koji se sada čini nepoznat.

O djetetu rođenom u znaku Lava i Sunca s drugog lica s gledišta Jupitera

القول على المولود بالاسد و الشمس من ثاني وجه من نظر المشتري

عطارد	عطارد	زحل	زحل	زحل	زحل	زحل	زحل	زحل	زهرة
									
باطلة	باطلة	باطلة	باطلة	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره	نيره

قال الحكيم هرمس المولود بهذا الوجه يكون اسمر اللون الي (...) طويل الجسم باقي الجبهة مقرون الحاجبين جهر الصوت ضخم ال (...) ذكي القول لا يضمر لاحد سو طيب اللمس (...) والله تعالى اعلم

Venera	Saturn	Saturn	Saturn	Saturn	Saturn	Saturn	Saturn	Merkur	Merkur
									
svijetlo	svijetlo	svijetlo	svijetlo	svijetlo	svijetlo	tamno	tamno	tamno	tamno

Rekao je mudrac Hermes: dijete koje se rodi s ovakvim licem bit će tamne puti, visoka stasa, (...) čela, spojenih obrva, prodorna glasa, velikoga (...), pametno će i mudro zboriti, nikome neće potajno priželjkivati ništa loše, bit će blaga dodira, (...) a Allah najbolje zna.

sl. 6. *Kitāb al-mawālīd*, Bagdad, period Džalairida, kasno 14. stoljeće, folio 21v, rukopis izgorio, reprodukcija prema Janc

KUR'AN

U novoj kulturi i vjeri koju su Bosnom širili Osmanlije, nositelji islamske civilizacije i umjetnosti postklasične islamske tradicije, knjiga je zauzimala važno i cijenjeno mjesto,²¹ osobito rukopisi Kur'ana koji su ponajviše i ponajbolje urešavani. Od trenutka kada je obznanjen Muhammedu, Kur'an kao *ipsissima verba Dei* zauzima središnje mjesto u životu svakoga vjernika. Formu rukopisa u kojemu je objedinjena riječ Božja zadobio je nedugo nakon Muhammedove smrti: period prve kompilacije teksta veže se za vrijeme vladavine Ebu Bekra (v. 632-634.), a ona druga koja je iznjedrila danas poznat jedinstven kodificiran *muṣḥaf*, za period vladavine Osmana (v. 644-655).²² Do tog trenutka Objava je bilježena na različitim materijalima: papirus, tkanina, kamen, palmino lišće. François Déroche drži da su najstariji primjerci *muṣḥafa* prepisivani na pergameni sve do prve polovice 10. stoljeća, kada uporaba papira postaje sve popularnija.²³ Zapisivanjem i prepisivanjem riječi Božje razvila se *ars sacra*, umjetnost islamske kaligrafije, a iz žudnje i potrebe za što profinjenijim ispisivanjem Teksta rodilo se i nekoliko različitih stilova arapskoga pisma. Za Jonathana M. Blooma široka i raznovrsna uporaba arapskoga pisma jedno je od najkarakterističnijih obilježja islamske vizualne kulture.²⁴ U ranom periodu islama, uglavito *kūfī* pismo razvilo se kao kur'ansko te postalo medij umjetničkog izričaja. Duktus *kūfī* (nazvan po mjestu gdje je prvi put upotrijebljen) ujedno je i najstariji i "uvriježen za prepisivanje tekstova Kur'ana".²⁵ Ta vrsta pisma podupire tvrdnju da je grad Kufa jedan od iznimno važnih središta umjetnosti kaligrafije, ali i pismenosti uopće. Danas poznati najstariji primjerci

²¹ Ovdje nipošto ne smijemo zanemariti dugu povijest i umjetnost knjige koja se razvijala i njegovala na ovim prostorima, u granicama Bosanskoga Kraljevstva, dugo prije dolaska Osmanlija.

²² Usp. Fred M. Donner, "The historical context", u: *The Cambridge Companion to the Qur'an*, Jane Dammen McAuliffe (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 31.

²³ Usp. François Déroche, "In the Beginning: Early Qur'ans from Damascus", u: *The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts*, Massumeh Farhad i Simon Rettig (ur.), Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery, Washington, 2016, 64. i 69.

²⁴ Usp. Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven, 2001, 92.

²⁵ Milan Pelc, *Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture*, Golden marketing, Zagreb 2002, 36.

(fragmenata) *muṣḥafa* bili su solidno iluminirani različitim biljnim i geometrijskim motivima.²⁶ Neki istraživači drže da su stranice *muṣḥafa* bile iluminirane netom nakon što je on u ranom 8. stoljeću zadobio oblik rukopisne knjige.²⁷ Sukladno tradiciji, prvim kaligrafom i iluminatorom drži se Ali b. Abu Talib, četvrti halifa i prvi šiitski imam, najbliža osoba Poslaniku islama, od koga je primao instrukcije za pisanje.²⁸

Kroz dugu povijest islama brojni su vladari, uglednici i pojedinci ostali poznati kao naručitelji raskošno prepisanih i iluminiranih *muṣḥafa*, s obzirom na činjenicu da je narudžba (skupocjene) iluminirane rukopisne knjige predstavljala stvar prestiža. Takvim su činom naručitelji pokazivali svoj ugled, pobožnost, skrb za vjeru i zajednicu.²⁹ Među njima je pak veliki broj do danas ostao nepoznat, i to ne samo naručitelja već i prepisivača, iluminatora i sitnoslikara.

Raskošno iluminirani primjerak *muṣḥafa* iz rukopisne zbirke Orijentalnog instituta, pohranjen pod signaturom R 49, potvrđuje određena opća pravila urešavanja svetoga Teksta, uspostavljena još u 9. stoljeću³⁰: frontispis (*sarlawḥah*) je obilato izveden u zlatu, naglašena su i izdvojena zaglavlja koja označavaju početak svake nove sure, kao i ukrasni medaljoni na marginama. Iluminirani dijelovi su, dakle, u službi Teksta: njegova razdjeljivanja, jednostavnije i lakše uporabe, jednako onoliko koliko i u službi oplemenjivanja. Iluminirana rukopisna knjiga u sakralnoj funkciji ovdje je – kao i u drugim tradicijama – podčinjena

²⁶ Usp. primjerice dijelove studije Alain Geogea o omejdskim rukopisima Kur'ana u: *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi, London, 2010, 74-89.

²⁷ Usp. Zeren Tanındı, "Illumination and Decorative Designs in Qur'anic Manuscripts", u: *The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts*, Massumeh Farhad i Simon Rettig (ur.), Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery, Washington, 2016, 99.

²⁸ U uvodu albuma s kaligrafskim uzorcima i slikama koji je 1544. za Bahram Mirzu priredio Dust Muhammed stoji slijedeće: "Bilježi se da je prva osoba koja je oslikala i ukrasila pisanje Riječi na prikladan način bio Predvodnik pravovjernih, Vođa bogobojaznih i Pobjedonosni lav Božji Ali b. Abu Talib, pa su tako kapije te vještine otvorene ovoj skupini [slikara i iluminatora] ključem pera njegove veličanstvenosti. On je izumio nekoliko listova koje slikari nazivaju *eslami*." Navedeno prema: Wheeler M. Thackston, *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*, The Aga Khan program for Islamic architecture, Cambridge, 1989, 343.

²⁹ Analogno tome u kršćanskoj tradiciji usp. Milan Pelc, *Minijatura u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti i Sisačka biskupija, Zagreb, 2018, 8.

³⁰ Usp. Zeren Tanındı, "Illumination and Decorative Designs in Qur'anic Manuscripts", 101.

religioznim propisima i, unutar njih, specifičnostima posebnih obreda, što se reflektira i na njenu ikonografiju.³¹ Kad je riječ o islamskim rukopisima, Waley podcrtava četiri osnovne funkcije iluminacije, pored one koja im ima podariti ljepotu: da veliča, oplemeni, istakne i bistri³² tekst, ovisno od njegova sadržaja i karaktera. O rukopisu *sarajevskog muṣḥafa* bit će još govora u nastavku teksta.

U rukopisnom fondu Orijentalnog instituta danas je pohranjeno ukupno devetnaest rukopisa Kur'ana i njegovih fragmenata, od kojih je tek manji broj iluminiran. Najstariji poznati primjerak potječe iz devetog mjeseca 1573. Prepisao ga je, za osobne potrebe, Riḍwān b. Ferhād-ḥawāḡa.³³ Osim njega, poznato je još šest prepisivača. Nažalost, nije nam poznato ime niti jednog iluminatora. Pretpostavka da su bosanskohercegovački prepisivači ujedno i iluminatori i/ili sitnoslikari još nije potkrijepljena ni jednim konkretnim primjerom. Likovna oprema rukopisa iziskivala je određene vještine, s jasno podijeljenim zadacima i poslovima. Nerijetko je na izradbi jednoga rukopisa radilo više ruku, a najrepresentativnije stranice bile su rezervirane za najvještije među njima.³⁴ No poznato je da su po osnutku radionica u Carigradu nastali danas poznati rukopisi na kojima je kao kaligraf i iluminator radio jedan majstor.³⁵

Nakon prijelomne 1453. godine i osvajanja Konstantinopola, kod Osmanlija je nastupilo razdoblje svojevrsnog umjetničkog eksperimen-tiranja i proces prilagodbe i združivanja elemenata različitih tradicija. U tom su se razdoblju počele javljati i nove forme karakteristične za Osmanlije, kako drži David James, vidljive u arhitekturi i vizualnim umjetnostima. Stilove iluminiranih rukopisa izrađenih kroz šestu i

³¹ Zdenka Munk, Uvod u: *Minijatura u Jugoslaviji*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1964, 10.

³² Usp. Muhammad Isa Waley, "Illumination and its function in Islamic manuscripts", 89.

³³ Usp. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, obradila Lejla Gazić, Orijentalni institut i Al-Furqān, Sarajevo – London, 2009, 3. Sva imena i godine dalje navodim prema Katalogu.

³⁴ Prema: Milan Pelc, "Picov Majstor i kodeksi zadarskog opata Deodata Veniera", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 36, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012, 113.

³⁵ To je slučaj s Fadlullah b. Arabom koji je 1506.-07. godine prepisao i iluminirao dva rukopisa 'An'āma. Usp. Haydar Yağmurlu, "Tezhip san'atı hakkında genel açıklamalar ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde imzalı eserleri bulunan tezhip ustaları", *Türk Etnografya Dergisi*, sv. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, 94.

sedmu deceniju 15. stoljeća kod Osmanlija James je okarakterizirao kao hibridne, dok je već u rukopisima nastalim u sljedećoj deceniji jasno vidljiv utjecaj stila njegovanog pod Timuridima.³⁶ Naravno, ne treba zaboraviti tradiciju prepisivanja i iluminiranja rukopisa koja se prije osnutka radionica u Carigradu njegovala u Bursi i Edirnama.³⁷ Tanindi navodi da osnutak carskih radionica u novoj prijestolnici počinje oko 1470. godine, gdje započinju s vlastitom izradom rukopisa, pod tradicijom onih izrađivanih u Heratu, Tabrizu, Širazu i Kairu.³⁸ Likovna oprema rukopisa iz zbirke Orijentalnog instituta pod snažnim je utjecajem stila prepoznatljivim za osmansko razdoblje, osobito za 18. stoljeće, u periodu kada na dvorskim radionicama polako ali zamjetno počinje da slabi prepisivačka i iluminatorska djelatnost.

Sarajevski muşhaf nepoznata majstora iz 1748. godine

Muşhaf u prijepisu Aḥmad Rifqīja, poznata kao Šayḥ-zāde (Šehović), učenika Muḥammada Sa'īda, poznatog kao Barbar-zāde (Berberović) iz 1162/1748. godine usamljeni je primjerak raskošno iluminiranih rukopisa Kur'ana iz fundusa Orijentalnog instituta. Kako je već spomenuto, primjerak je pohranjen pod signaturom R 49. Radi se o knjizi manjega formata, unutrašnje veličine listova 160 x 100 mm. Rukopis ima ukupno tristo četrdeset listova finog, tamnobijelog papira. Na početku i na kraju knjige nalazi se po jedna zaštitna folija.

Tekst je ispisan vještom rukom, kaligrafski i sitno s po petnaest redova na stranici, što zauzima površinu u opsegu od 100 x 50 mm. Kur'anski tekst pisan je crnom tintom, s oznakama iznad u crvenoj boji. Ukrasni dijelovi koji označavaju kraj ajeta ispunjeni su zlatom. Prva stranica frontispisa zrcali se u drugoj. Obilato su ispunjene zlatnom bojom, poglavito u unvanima i dekorativnim bordurama geometrijskoga tipa.³⁹ Iznad dijela unvana u kojemu je smješten tekst ispisan bijelom

³⁶ Usp. David James, *After Timur: Qur'ans of the 15th and 16th Centuries*, Nour Foundation, Oxford 1992, 69.

³⁷ O tome vidi rad Zeren Tanindi, "Manuscript production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscripts of the Middle East*, sv. 5, Ter Lugt Press, Leiden, 1990-91, 67-98.

³⁸ Usp. Zeren Tanindi, "Illumination and Decorative Designs in Qur'anic Manuscripts", 110-111.

³⁹ U opisu se oslanjam na: Iva Pasini Tržec, "Dekorativne bordure u Strossmayerovu časoslovu", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 32, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2008, 88.

tintom uzdiže se prostor u vidu šiljastoga prelomljenog luka, iz kojeg se dalje pružaju vitice. Unutar njega su gusto isprepleteni biljni ornamenti koji se pružaju sve do tanje, razdjelne bordure, obrubljujući u sredini unvana drugi, manji šiljasti luk ispunjen tamnoplavom bojom. Kur'anski tekst smješten je između dva jednaka pravokutnika na obje stranice, uramljujući tako prvu kur'ansku suru na prvoj – desnoj stranici, odnosno prvih pet ajeta sure *al-Baqara* na drugoj – lijevoj stranici. Cijela je kompozicija obrubljena s nekoliko širih i užih bordura koje se smjenjuju u različitim bojama: narančasta, zlatna, crna, plava i crvena.

sl. 7. *Muṣḥaf*, frontispis, 1748, Orijentalni institut u Sarajevu, R 49

Kur'anski je tekst dalje raspoređen s po petnaest redaka na stranici obrubljenih širokom zlatnom bordurom koju prate tanke crne i crvene linije. Uz pojedine dijelove Teksta, na mjestu gdje je potrebna određena naznaka, izrađeni su višebojni izduženi medaljoni, njih ukupno četrdeset jedan. Tekst u njima ispisan je suptilno: bijelom ili crnom tintom na zlatnoj podlozi. Svaki od njih izveden je drukčije, upotrebom biljnih motiva, na nekim mjestima stiliziranim, uz najčešće korištenu zlatnu, tamnoplavu i narančastu tintu. U dosta manjem omjeru rabljena je zelena, ružičasta, crvena ili svijetloplava. Broj unvana koji označavaju početak

svake nove sure iznosi sto četrnaest, što odgovara broju kur'anskih poglavlja. Smješteni su u pravokutnike koji veličinom i kompozicijom odgovaraju onima s frontispisa. Paleta korištenih boja jednaka je onoj u medaljonima. Sve iluminirane dijelove *muṣḥafa* bez sumnje je radila jedna ruka.

sl. 8. *Muṣḥaf*, sura *al-'Alaq*, 1748, Orijentalni institut u Sarajevu, R 49

Uvez *muṣḥafa* je kožni, s preklpom (*miqlāb*). U sredini korice izvedeni su medaljoni u zlatotisku, čija je površina ispunjena isprepletenim biljnim motivima. Na obje korice, kao i na preklpu, nalaze se kutni ukrasi u zlatotisku, također ispunjeni biljnim motivima. Cijelu kompoziciju uokviruje široka bordura u kojoj su isprepletene dvije trake u vidu pletenice.

MOLITVENICI

Nakon Kur'ana i njegovih fragmenata, u Bosni se najviše rabe i prepisuju molitvene zbirke: *'An'ām* i *Dalā'il al-ḥayrāt* (Upute k dobročinstvima). Potonju je zbirku sabrao Šayḥ Abū 'Abdullāh Muḥammad b. Sulaymān al-Gazūlī početkom 15. stoljeća, dok *'An'ām* zapravo predstavlja fra-

gment Kur'ana: izbor poglavlja i ajeta koji služe i kao talismani. 'An'ām i *Dalā'il al-ḥayrāt* podjednako su cijenjene i korištene zbirke u svim dijelovima islamskoga svijeta, osobito među pripadnicima derviških redova kojima su fragmenti sabrani u *Dalā'il al-ḥayrātu* služili kao molitveni zazivi. Ono čime dodatno privlače pozornost jeste njihova umjetnička opremljenost budući da sadrže likovne predstave dvaju svetih gradova: Meke i Medine, odnosno elemente Muhammedove džamije u Medini. Radi lakše uporabe obično se radi o knjigama manjega, džepnog formata.

Likovni prikazi Meke i Medine sadržani u molitvenim zbirkama na stanovit su način njihov kuriozitet. Alexandra Bain, govoreći o molitvenim zbirkama 'An'ām, navodi kako je spoj kur'anskoga teksta i slike zapravo moćan i neobičan spoj u islamskome svijetu.⁴⁰ Teško je vremenski precizno odrediti kada je kod nas prepisan prvi takav rukopis. Na osnovu sačuvanih rukopisnih primjeraka pohranjenih u bosanskohercegovačkim zbirkama, nameće se zaključak da su se molitvenici u Bosni intenzivno prepisivali počev od 18. stoljeća,⁴¹ ali zacijelo su morali postojati i primjerci prepisani u ranijim stoljećima koji se do danas nisu očuvali. Bain navodi da je prvi molitvenik u kome nalazi likovne prikaze onaj iz 1170/1757. godine, pohranjen u British Library. Ovaj primjerak smatra važnom prekretnicom u povijesti 'An'āma držeći da po prvi put sadrži spoj svetoga teksta s likovnim prikazima.⁴² Međutim, prijepis sarajevskog 'An'āma završen je 1168/1754-55. godine rukom 'Alī Ḥilmīja, učenika Muḥammada Rāsima i stariji od onog koji navodi Bain. Stoga je posve nezahvalno određenu godinu ili rukopis izdvajati kao prijelomne.

U rukopisnom fundusu Orijentalnog instituta danas se čuva ukupno dvadeset molitvenika, od kojih su neki u sastavu drugoga djela (*maḡmū'a*), a ne dakle kao zasebna knjiga. Ovdje su prikazani samo

⁴⁰ Alexandra Bain, "The En'am-ı şerif: sacred text and images in a late Ottoman prayer book", *Archivum Ottomanicum*, sv. 19, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001, 213.

⁴¹ Valja računati i na činjenicu da brojni prijepisi ne sadrže nikakav podatak o imenu prepisivača i/ili godini prijepisa. Dataciju dodatno usložnjava i činjenica da često ne postoje elementi koji bi se dali izdvojiti kao *differentia specifica* određenog perioda i na temelju kojih bi se mogli razlikovati rukopisi iz 15. stoljeća od onih iz 19. Usp. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 226.

⁴² Usp. Alexandra Bain, *The Late Ottoman En'am-ı şerif: Sacred Texts and Images in an Islamic Prayer Book*, neobjavljena doktorska disertacija, University of Victoria, Victoria, 1999, 129.

rukopisni primjercima naprijed spomenutih knjiga: *'An'ām* i *Dalā'il al-ḥayrāt*, s obzirom da sadrže likovne prikaze Meke i Medine.

'An'ām

Zbirka je dobila naziv po šestoj kur'anskoj suri za čije se učenje vjeruje da donosi posebne blagodati. Rijetki su rukopisni primjerci koji sadrže samo ovo poglavlje, dok je broj onih kojima su pridodani još neki dijelovi iz Kur'ana daleko veći. U rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta pohranjeno je ukupno šest takvih zbiraka: tri kao zasebna knjiga, tri uvezane s drugim djelom. *'An'ām* koji sadrži likovne prikaze Meke i Medine čuva se pod signaturom R 58-1 i zauzima veći dio knjige u koju su uvezana dva molitvenika. Zajedno s likovnim prikazima, *'An'ām* zauzima sedamdeset dvije stranice knjige, dok su molitve skupljene u djelu *Awrād al-Sayyid Yahyā* ispisane od folio 72v do 86r, gdje rukopis završava. Radi se o knjizi manjega formata, unutrašnje veličine listova 175 x 110 mm. Papir je fin, tanak i kvalitetan, bijel i svjetloružičast. Tekst je pisan krupnijim *nash* pismom u jedanaest redova, što zauzima ukupno površinu stranice od oko 125 x 70 mm.

Po uzoru na rukopise *muṣḥafa*, frontispis molitvenika je bogato iluminiran. Kompozicija s prve stranice savršeno se zrcali u drugoj, tako da se stječe dojam kako se radi o presliku. Ovako izvedene kompozicije navode na zaključak da se pri izradi frontispisa koristilo unaprijed pripremljenim shemama. Unvani se razlikuju jedino u ukrasnim bordurama koje su suptilno izvedene u različitim bojama. Oblikovani su u vidu šiljastoga prelomljenog luka iz kojega se pružaju vitice, jednako kao i u naprijed opisanom *muṣḥafu*. Nemaju dodanih pravokutnika, a tekst je ispisan u gornjem dijelu unvana ispunjenog isprepletenim biljnim motivima. Dominira zlatna boja, u kontrastu s tamnoplavom. Zlato je korišteno i kao ures između redova teksta. Kolorističko-dekorativni efekt cijele kompozicije dopunjen je dvjema bordurama s unutarnje strane, iscrtanim crnom tintom u vidu dvije isprepletene trake.

Likovni prikazi Meke i Medine nalaze se na samome kraju djela, na folijama 71v–72r. Izvedeni su posve jednostavno i plošno. U gotovo identičnim kompozicijama situirani su sveti gradovi: hram u Meki na desnoj stranici, Poslanikova džamija u Medini na lijevoj. Bez i najmanje sumnje, slike nisu topografski tačne niti se težilo da takve budu.⁴³ Pri

⁴³ Držim da su rađene prema nekom općevriježenom obrascu, no o tome za sada ne nalazim nikakva spomena u literaturi.

sl. 9. 'An 'ām, frontispis, 1754-55, Orijentalni institut u Sarajevu, R 58-1

samome vrhu obje kompozicije, u pravokutnicima, naglašeno je nebesko plavetnilo. Ispod su suptilno iscrtani brežuljci koji se u gotovo identičnu obliku ponavljaju i ispred arhitektonskih kompleksa. Razlikuju se tek u korištenoj boji. Po sredini obje kompozicije steru se kompleksi zgrada u neprekinutu nizu: okomiti pravokutnici nadsvođeni kupolicama plave boje, korištenoj i za ravne pokrove nekoliko raštrkanih zgrada oko centralnog zdanja. U lijevom dijelu kompozicije na kojoj je prikaz grada Medine s Muhammedovom džamijom, nazire se i mezarje Džennetu-l-beka', ovdje ograđeno visokim bijelim zidinama. Osim bijelih zgrada i zelenih brežuljaka u prvom planu, dominira zlatna boja korištena kao podloga za obje kompozicije.

Zlatna i srebrna boja imale su općenito istaknutu ulogu u islamskoj umjetnosti. Osim simboličkog značenja, njima se u estetskom smislu naglašava "živost kolorita i jasnoća crteža."⁴⁴

⁴⁴ Ismet Bušatlić, "U zlatu vedute", *Islamska misao: revija za islamistiku, teologiju i informatiku*, br. 24, god. II, novembar 1980, Starješinstvo islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1980, 61. Osim Zagorke Janc, Bušatlić se jedini bavio likovnim prikazima u molitvenicima. Sačinio je i vrijedan popis *Dalā'il al-ḥayrāta* koji su se nekoć čuvali u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama.

sl. 10. 'An 'ām, Meka i Medina, 1754-55,
Orientalni institut u Sarajevu, R 58-1

Dalā'il al-ḥayrāt

Oba molitvenika *Dalā'il al-ḥayrāt* pohranjena u rukopisnoj zbirci Orientalnog instituta odlikuju se vještom kaligrafijom i solidnom iluminacijom. Jedan čini zasebnu knjigu (R 57), dok je drugi (R 52-2) združen s još jednom poznatom zbirkom molitava koju je sabrao 'Alī b. sulṭān Muḥammad al-Qārī. Ova zbirka zauzima prvo mjesto, počev od folio 1v do 54r, čiji tekst pokriva unutrašnju površinu stranice od 110 x 65 mm, pisan u trinaest redova. Jednak opis vrijedi i za drugo djelo, *Dalā'il al-ḥayrāt*, ispisano od folio 54v do 122v rukom istoga prepisivača. Molitvenik pohranjen pod signaturom R 57 ima ukupno osamdeset osam listova. Tekst je pisan u trinaest redova, na površini opsega 105 x 60 mm.

Papir na kojem su ispisani molitvenici tanak je i svilenkast, ali kvalitetan. Stariji molitvenik, onaj pod signaturom R 52-2, prepisao je Ismā'īl al-Dīhnī b. Muḥammad-efendī al-Sarāyī 1216/1801. godine. Drugi je u prijepisu al-Šayḥa Ḥāfīza Muḥammada Rāšida al-Sa'dīja, završen 1258/1842. Ismā'īl al-Dīhnī b. Muḥammad-efendī as-Sarāyī sarajevski

je kaligraf koji je kaligrafiju učio kod hadži Ḥasana al-Wafāʾija.⁴⁵ O drugom prepisivaču nemamo mnogo podataka, ali na temelju njegove titule razložno pretpostavljam da se radi o šejhu rifajiskoga ogranka sadija čije su pristalice djelovale na području jugoistočne Europe, a čije su tekije podizane na području Kosova, Makedonije i Srbije.⁴⁶

Oba su molitvenika ispisana vještom rukom kaligrafa, *nash* pismom koje se odlikuje solidnim umjetničkim vrijednostima. Osnovni je tekst pisan crnom tintom, dok su određene napomene – komentari ili cijele rečenice ispisani i naglašeni crvenom. Pozornost privlače i vješto izvedeni i dekorirani unvani sačinjeni u obliku šiljastoga prelomljenog luka koji ponovo obuhvaćaju isprepletene biljne motive intenzivnoga kolorita. Unvani su, zajedno s tekstem ispisanim u nekoliko redova, obrubljeni širokim bordurama obilato ispunjenim zlatom, a svaka je rečenica odvojena različito izvedenim znakovima interpunkcije, također u zlatu. I u Saʿdijevu i Dihnījev u molitveniku po dva bogato izvedena unvana. Onaj Saʿdijev broji ukupno šesnaest ukrasnih zaglavlja u vidu pravokutnika ispunjenih zlatom. U njima su bijelom tintom ispisani nazivi odjeljaka koji slijede. Osim pravokutnika obilato ispunjenih zlatom koji su ostali ispod unvana, Dihnījev molitvenik nema drugih dekorativnih zaglavlja. Završne rečenice ili pak napomene pojedinih poglavlja ne prate strogu liniju okvira u kojem je smješten osnovni tekst te se sužavaju pri dnu, ostavljajući sa strana dodatni prostor za iluminiranje. Tekst napomene sadržane u rukopisu pohranjenom pod brojem R 52 također se sužava pri dnu stranice, a obuhvata ga okvir sličan trapezu. Napomena je ispisana crvenom tintom, a sadrži pojašnjenje likovnog prikaza koji slijedi. U okvir slična izgleda (kolofon) smještena je i napomena o prepisivaču i datumu prijepisa molitvenika pohranjenog pod brojem R 57, a slobodna su polja u obje zbirke ispunjena stiliziranim biljnim motivima. Završna je stranica rukopisa uređena pažljivim sužavanjem teksta, čime se izbjegavao završetak na polovici stranice.

⁴⁵ Osim spomenute zbirke, prepisao je i jedan *ʿAnʿām* koji se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Ostao je poznat i kao osnivač vlastite škole kaligrafije.

⁴⁶ Usp. Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1986, 149-152; Barbara von Schlegell, "Saʿdiyya", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, E. J. Brill, Leiden, 1995, 731.

sl. 11. *Dalā' il al-ḥayrāt*, Imena Božjeg Poslanika, 1842,
Orientalni institut u Sarajevu, R 57

Bordura koja prati osnovni tekst je s vanjske strane obogaćena tankom crvenom linijom. S unutrašnje je strane pojačana još jednim okvirom, znatno tanjim, ponovo izvedenim u zlatu. Na marginama su smješteni skladno izrađeni medaljoni s elegantnim izduženijima. U zbirkama je njihov broj jednak broju *hizbova*, a one u zbirci pohranjenoj pod brojem R 52-2 nešto su suptilnije i bogatije iluminirane.

Oba rukopisa imaju kožni povež od kojih je jedan s preklopom; prvi je ukrašen medaljonima u zlatotisku, a drugi biljnim i geometrijskim ornamentima također izvedenim u zlatu. Rukopis pohranjen pod brojem R 57 čuva se u sada djelomično oštećenoj kožnoj futroli, ukrašenoj biljnim ornamentima.

U likovnim prikazima Meke i Medine u zbirkama *Dalā' il al-ḥayrāt* dominiraju arhitektonski prizori na kojima su objekti i najvažniji elementi svetih mjesta dati iz ptičje perspektive. Dok su pojedini prikazi iscrtani vrlo vješto, s izrazitim smislom za perspektivu i neupitnim osjećajem za prostor, drugi su nešto manje vješti i uspjeti. Stilizirani prikazi Kabe u Mesdžidu-l-haramu, odnosno prikazi Poslanikove džamije, u karakterističnom krajoliku, ispunjavaju pravokutnik manjih dimenzija

sl. 12. *Dalā'il al-ḥayrāt*, frontispis, 1801,
Orijentalni institut u Sarajevu, R 52-2

od oko 110 x 60 mm, odnosno 110 x 65 mm u širokim zlatnim bordurama, identičnim onima koje uokviruje i osnovni tekst zbirke. Nebesko plavetnilo seže do polukružnog višelisnog luka što dodatno doprinosi dekoraciji minijatura, a sami lukovi formiraju i drugi, unutrašnji okvir prikaza. Stilske usporedbe s prikazima nastalim na ovim prostorima, a čiji elementi upućuju upravo na 18. i 19. stoljeće, pronalazimo na širem prostoru Osmanskog Carstva.⁴⁷

Među prikazima Meke i Medine nedvojbene su sličnosti koje se uočavaju u prostornoj organizaciji i oblikovnim detaljima, jednako kao i u naprijed opisanom primjerku *'An'ām*. Arhitektonski kompleks koji čini okvir u koji je smještena Kaba u Meki preslikan je i na naredni list, tvoreći ambijent u kojem su situirani Poslanikov mezar i drugi važniji

⁴⁷ Vidi rad Jan Just Witkama, posebice dio "The double image of Mekka and Medina", u kome pretpostavlja da su vedute Meke i Medine date u perspektivi novina koju uvode Osmanlije. U: "The battle of the images: Mekka vs. Medina in the iconography of the manuscripts of al-Jazūlī's *Dalā'il al-Khayrāt*", u: *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts*, Judith Pfeiffer i Manfred Kropp (ur.), Orient-Institut der Deutschen Morganländischen Gesellschaft, Bejrut, 2007, 74.

elementi ovog časnog mjesta, uz nekoliko preinaka i izmjenu izgleda pojedinih objekata. Kompozicija je postavljena okomito, a njen prostor ispunjen je neprekinutim nizom zgrada koje uokviruju svete objekte te oskudnim detaljima pejzaža: nekoliko brežuljaka i stijena. U pozadini se nazire tek poneka usamljena zgrada ili drvo palme. Samo se u podnožju brda, smještenog u zadnji plan slike, na oba prikaza grada Medine nalazi mezarje Džennetu-l-beka', prikazano shematski, što ih također povezuje s prikazima u 'An'āmu. Folio 64v u Dihnījevu rukopisu je prazan, premda ima iscrtane bordure. Ondje je moglo biti predviđeno mjesto za određeni detalj iz unutrašnjosti Poslanikove džamije, što je čest slučaj u mnogim drugim molitvenicima.

sl. 13. *Dalā'il al-ḥayrāt*, Meka i Medina, 1801,
Orijentalni institut u Sarajevu, R 52-2

Kako je uvriježeno mišljenje da se iznad Poslanikova mezara uzdiže svjetlosni stup tako su iluminatori na oba prikaza Medine rečenu svjetlost, pomalo nevješto, izveli potezima kalema ili kakvog tanjeg kista u zlatnoj boji, dajući joj tako još većeg značaja.

Izvedba svih prikaza je izrazito jednostavna i pomalo rustična. Rađeni su na zlatnoj podlozi koja je u rukopisu R 57 dodatno ispunjena bijelim tačkicama. Sličnosti među prikazima, tj. vedutama Meke i Medine,

su i kolorističke: dominira bijela, svijetloplava, zelena i smeđa boja, oživljene zlatnom podlogom. Te u znatnoj mjeri shematizirane prikaze Meke i Medine ne odlikuje visoka likovna rafiniranost. Oni su ovdje u prvom redu nositelji snažnih simboličkih vrijednosti. Njihova estetska i umjetnička posebnost proizlazi iz značaja arhitektonskih objekata ili časničkih mjesta koje predstavljaju, odnosno iz njihova cjelokupnog duhovnog zaleđa.

ZAKLJUČAK

Namjera ovog rada jeste iznova skrenuti pažnju na povijesnoumjetničku vrijednost iluminiranih rukopisa koji su danas dio rukopisne zbirke Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu. Iako skoro potpuno uništena, zbirka danas polako ali sigurno brojčano raste i time poprima obilježja važnog repozitorija za izučavanje arabičkih rukopisa ne samo s filološkog ili tematskog aspekta, već i kao prvorazrednih artefakata islamske umjetnosti knjige osmanskog perioda. Svojevrsni izuzetak predstavlja glasoviti astrološki rukopis kojim se otvara ovaj rad, a koji je danas nedostupan iako je u prošlosti bio predmetom zanimanja, istraživanja i obrade. U ovom radu naglasak je bio na tekstu koji prati minijature i prikaze rasporeda nebeskih tijela, što je aspekt rukopisa koji kod nas dosad nije bio pomnije ispitan.

U nastavku su predstavljeni rukopisi koji su najčešće bili predmet umjetničkog ukrašavanja; ujedno, to su rukopisi koji su najčešće prepisivani i čije prepisivanje je, osim razumljivih koristi, donosilo i duhovnu nagradu prepisivaču. Oni su, sukladno tome, s posebnom posvećenošću ispisivali i oslikavali rukopise koji su bili u svakodnevnoj upotrebi vjernika, poput Kur'ana, molitvenika i zbirki dova.

ILLUMINATIONS IN ARABIC MANUSCRIPTS FROM THE COLLECTION OF THE ORIENTAL INSTITUTE OF THE UNIVERSITY OF SARAJEVO

Abstract

Once an important repository with five thousand, two hundred and sixty-three codices (*codices manuscripti*), the collection of manuscripts of the Oriental Institute included many Arabic manuscripts notable for their content, artistic elements, origination and provenance. Today, it is a modest collection containing only a few of the manuscripts from the old collection in addition to acquired and donated manuscripts. The illuminations and rare miniatures in manuscripts from Bosnian-Herzegovinian collections are not a *terra incognita*, but they are relatively under-researched and under-represented. Arabic manuscripts were most often discussed in terms of cultural history, while calligraphy was studied from a perspective rooted in art history. This paper focuses on illuminated codices, from the partly preserved and partly perished heritage, works that testify to the art of manuscripts in Bosnia during Ottoman rule. These books were used in Bosnia from 1463 onwards, some were created locally over centuries and others were procured from diverse regions under Islamic rule. How richly the manuscripts would be decorated depended on who commissioned them and for what purpose, but also on various visible and invisible historical circumstances surrounding their fate.

Key words: Oriental Institute, manuscripts collection, Arabic manuscripts, illuminations

LITERATURA

Bain, Alexandra, "The En'am-ı şerif: sacred text and images in a late Ottoman prayer book", *Archivum Ottomanicum*, sv. 19, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001, 213-238.

Bain, Alexandra, *The Late Ottoman En'am-ı şerif: Sacred Texts and Images in an Islamic Prayer Book*, neobjavljena doktorska disertacija, University of Victoria, Victoria, 1999.

- Blair, Sheila S., *Text and Image in Medieval Persian Art*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2019.
- Bloom, Jonathan M., *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven, 2001.
- Bušatlić, Ismet, "U zlatu vedute", *Islamska misao: revija za islamistiku, teologiju i informatiku*, br. 24, god. II, novembar 1980., Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1980, 61-63.
- Carboni, Stefano, "Two Fragments of a Jalayirid Astrological Treatise in the Keir Collection and in the Oriental institute in Sarajevo", *Islamic Art*, II, Bruschettini Foundation for Islamic and Asian Art / The Islamic Art Foundation, Genova, New York, 1987, 149-186.
- Čehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986.
- De Unger, Edmund, "A recently discovered Persian Manuscript from the 14th Century", *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, 12, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1970, 211-214.
- Déroche, François, "In the Beginning: Early Qur'ans from Damascus", u: *The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts*, Massumeh Farhad i Simon Rettig (ur.), Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery, Washington, 2016, 61-75.
- Donner, Fred M., "The historical context", u: *The Cambridge Companion to the Qur'an*, ur. Jane Dammen McAuliffe, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 23-40.
- George, Alain, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi, London, 2010.
- "Illumination" u: *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, Jonathan M. Bloom i Sheila S. Blair (ur.), sv. I, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- James, David, *After Timur: Qur'ans of the 15th and 16th Centuries*, Nour Foundation, Oxford, 1992.
- Janc, Zagorka, "Minijature u islamskom astrološkom spisu Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI-VII/1956-57, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1958, 139-145.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, obradila Lejla Gazić, Orijentalni institut i Al-Furqān, Sarajevo – London, 2009.
- Munk, Zdenka, Uvod u: *Minijatura u Jugoslaviji*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1964.

- Pasini Tržec, Iva, "Dekorativne bordure u Strossmayerovu časoslovu", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 32, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2008, 87-98.
- Pelc, Milan, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti i Sisačka biskupija, Zagreb, 2018.
- Pelc, Milan, "Picov Majstor i kodeksi zadarskog opata Deodata Veniera", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 36, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012, 113-124.
- Pelc, Milan, *Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture*, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- Roemer, H. R., "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadārs", u: *The Cambridge History of Iran*, sv. 6: The Timurid and Safavid Periods, Peter Jackson i Laurence Lockhart (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 1-41.
- Soucek, Priscilla P., "Taswir", u: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. X, Brill, Leiden, 2000.
- Tanındı, Zeren, "Illumination and Decorative Designs in Qur'anic Manuscripts", u: *The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts*, Massumeh Farhad i Simon Rettig (ur.), Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery, Washington, 2016, 99-117.
- Tanındı, Zeren, "Manuscript production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscripts of the Middle East*, sv. 5, Ter Lugt Press, Leiden, 1990-91, 67-98.
- Thackston, Wheeler M., *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*, The Aga Khan program for Islamic architecture, Cambridge, 1989.
- Tourkin, Sergei, "Astrology", u: *Images of Islamic Science: Illustrated Manuscripts from the Iranian World*, Z. Vesel, S. Tourkin i Y. Porter (ur.), Institut Français de Recherches en Iran, Teheran, 2009, 137-140.
- Von Schlegell, Barbara, "Sa'diyya", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, E. J. Brill, Leiden, 1995.
- Waley, Muhammad Isa, "Illumination and its function in Islamic manuscripts", u: *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ur. François Déroche i Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1997, 88-112.
- Wing, Patrick, *The Jalayirids. Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016.
- Witkam, Jan Just, "The battle of the images: Mekka vs. Medina in the iconography of the manuscripts of al-Jazūlī's Dalā'il al-Khayrāt", u: *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts*, ur. Judith Pfeiffer i Manfred Kropp, Orient-Institut der Deutschen Morganländischen Gesellschaft, Beirut, 2007, 67-82.

Yağmurlu, Haydar, “Tezhip san’atı hakkında genel açıklamalar ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde imzalı eserleri bulunan tezhip ustaları”, *Türk Etnografya Dergisi*, sv. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, 79-131.

Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, Svjetlost, Sarajevo, 1988.